

Təranə Əkrəm qızı Əkbərova²³
ƏRƏB DİLİNİN MƏRAKƏŞ DIALEKTİNDƏ ƏVƏZLİKLƏR
(ədəbi dil ilə müqayisəli aspektdə)

Məlum olduğu kimi, ərəb dili dialektlərinin çoxluğu və rəngarəngliyi ilə diqqəti ilə cəlb edən dillərdən biridir. Elmi ədəbiyyatda həmin dialektlərin təsnifatı ilə bağlı kifayət qədər fikir ayrılığı hökm sürür. Əksər hallarda bu dialektlərin Şərqi və Qərbi dialektləri qrupları kimi təsnifatına üstünlük verilir (8, 131). Bununla yanaşı, ərəzi parametrlərinə görə də təsnifat çox geniş yayılmışdır: 1) Ərəbistan yarımadası və Yəmən dialektləri; 2) Suriya və Mesopotamiya dialektləri; 3) Misir dialekti və 4) Məğrib və ya Qərbi dialektləri. İlk öncə qeyd etmək lazımdır ki, Mərakeş dialekti (اللهجة المغربية- الدارجة المغربية) ədəbi dildən daha çox fərqlənən Qərbi dialektləri qrupuna aiddir. Ərazi parametrləri nöqtəyi-nəzərindən isə bu dialekt, Məğrib dialektləri qrupuna aid olub böyük bir arealın əhalisinin gündəlik danışdığı dili kimi fəaliyyət göstərir (11). Məlum olduğu kimi, hal-hazırda ərəb dünyasında mövcud olan ən böyük problemlərdən bir bilinqvizmin xüsusi variantı olan diqlossiyanın hökm sürməsidir. Bu o deməkdir ki, müəyyən ərəzi hüduqları daxilində və ya hər hansı bir cəmiyyətdə iki dil və ya eyni bir dilin iki variantı yanaşı şəkildə mövcuddur. Adətən diqlossiya üçün balanslaşdırılmamış ikidilliliyin mövcudluğu xarakterik bir haldır. Belə ki, bu halda dilin variantlarından birinin daha yüksək təbəqənin, digərinin isə, aşağı təbəqənin dili kimi çıxış etdiyi hallara da rast gəlinir. Gündəlik həyatda ərəb aləmində dialektlərin ədəbi dil üzərindəki üstünlüyü açıq şəkildə sezilir. Təbii ki, dialektlərin formalaşmasının kökündə də ədəbi dil faktorunun durmasına baxmayaraq, real dil situasiyasının dialektlərin xeyrinə işlədiyi açıq-aydı şəkildə hiss olunur. Ərəb ölkələrindəki hazırki dil durumuna nəzər salsaq, dialekt nitqinin böyük bir təsir dairəsinə malik olduğunu iqrar etmək lazım gəlir. Bu məqamda iraqılı filoloq Məhəmməd Rauf əl-Qulamının dedikləri ilə razılaşmaq qeyri-mümkündür: “Əgər Allahın Məhəmməd peyğəmbərə göndərdiyi ərəb ədəbi dilində yazıya alınmış Qurani-Kərim olmasaydı, ərəb dili məhv olub gedər və yalnız kitablarda qalardı.” (1, 89)

Ümumən, Şimali Afrikanın dialektlərini üç şivəyə ayırırlar ki, bura da şəhər, kənd və bədəvi şivələri aiddir. Bədəvi şivələri digərləri ilə müqayisədə daha az tədqiqatla cəlb olunub. Belə ki, Mərakeşin üç-dörd bədəvi şivəsi araşdırılıb. Daha dolğun tədqiqatla şəhər şivələri cəlb olunub ki, bunların da arasında xüsusi şəkildə Rabat, Sale, Kasablanka, Fəs, Tanjer, Tetuan, Laraş kimi şəhərlərin adları qeyd edilməlidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, uzun illərdən bəri müstəqillik əldə etmələrinə baxmayaraq, ərəb ölkələrinin çoxu, o cümlədən də Mərakeş indiyədək də Avropa dillərinin təsirindən azad ola bilməmişdir. Bu ölkədə fənsiz dilinin hökmranlığı açıq-aydın şəkildə hiss olunur. Belə ki, bu dildə kifayət qədər bədii ədəbiyyat nümunələri yaradılmış, qəzetlər nəşr olunmuş, radio-televiziya verilişləri aparılmışdır. Və hal-hazırda da o, yuxarı təbəqə və ziyalılar arasında aktiv şəkildə istifadə olunur. Habelə, ispan dili və bərbər dillərinin də mövcudluğunu unutmamaq olmaz. Təbii ki, bu cür rəngarənglik Mərakeş dialektinin formalaşmasında da öz sözünü demişdir. Dialekt nitqinin təməl bazasının sami və ümumərəb leksikası üzərində bərqərar olmasına baxmayaraq, hər bir dialektin leksik bazası ədəbi dillə müqayisədə olduqca kasaddır. Ədəbi dildə geniş intişar tapmış sinonim, omonim rəngarəngliyini dialektlərdə müşahidə etmək qeyri-mümkündür. Hökmən qeyd edilməlidir ki, hər bir dialekt məhz ona xas olan söz ehtiyatına malikdir. Dialektlə kifayət qədər müxtəlif əcnəbi dillərdən olan sözlər də üstünlük təşkil edir. Məs., fransız dilindən Mərakeş dialektinə daxil olmuş bəzi sözlərə nəzər salmaq:

Ədəbi dil	Mərakeş dialekti	Fransız dili
qələm- قَلَمٌ	sti:lo	stylo
pendir- جَبِينٌ	fu:rmaj	fromaje
mətbəx- مَطْبَخٌ	kuzi:na	cuisine

Bərbər dilindən Mərakeş dialektinə daxil olmuş bəzi kəlimələrə baxmaq (10, 7):

Ədəbi dil	Mərakeş dialekti	Bərbər dili
çay - شايٌ	ata:y	ata:y
neçə- كَمْ	şhə:l	şhə:l
aktiv - نشيطٌ	mkerved	amkerved

Ərəb ədəbi dilində نَافِذَةٌ sözü ifadə olunan “pəncərə” sözü Mərakeş dialektində “şarjam” kimi ifadə olunur ki, bunun da kökündə fars mənşəli söz durur. Habelə, vurğuladığımız kimi, kifayət qədər söz ləhcəyə ispan dilindən daxil olmuşdur. Məs., ərəb ədəbi dilində مُسْتَشْفَى sözü ifadə olunan “xəstəxana” sözü Mərakeş dialektində “spida:r” şəklində təzahür edir ki, bunun da əsasında ispan mənşəli söz durur.

Dəyişikləri eyni zamanda əvəzlilikləri araşdırarkən də tam şəkildə görmüş olacayıq. Belə ki, ərəb dilində əvəzliliklər ad qruplu sözlər sisteminə daxil olaraq önəmli bir mövqeyə malikdirlər. Biz məqalədə əvəzliliklərin müxtəlif növlərinin həm ədəbi dil, həm də dialekt kontekstində nəzərdən keçirərək müqayisələr aparacağıq və ən mühüm dəyişikləri işıqlandırmaya çalışacağıq. Məlum olduğu kimi, ərəb dilçiləri öz qrammatik sistemlərinə istinad edərək əvəzlilikləri xüsusi bir qrupa aid etməyərək onları “ad qruplu sözlər” bölməsində tədqiq edirlər. الضَمِيرُ və ya الاسمُ المضمَرُ adı altında onlar şəxs əvəzliliklərini nəzərdən keçirirlər. İşarə əvəzliliklərinə gəlincə isə, onlar ərəb qrammatikasında أسماء الإشارة kimi, nisbi əvəzliliklər isə, اِسْمُ اِسْمِ اَلْمَوْصُولِ adı altında araşdırılır. Habelə, اِسْمُ اَلاسْتِفْهَامِ başlığı altında isə, sual əvəzlilikləri nəzərdə tutulur. Biz şəxs əvəzliliklərini الضَمَائِرُ الْمُتَّصِلَةُ və الضَمَائِرُ الْمُفْصَلَةُ kimi iki yerə bölərək, الضَمَائِرُ الْمُتَّصِلَةُ adı altında biz bitişən əvəzlilikləri araşdırmaya cəlb

edəcəyik (5, 372). Bitişən əvəzlilər aid olduqları isimlərin sonuna əlavə olunaraq, mənsubiyyət şəkilçilərinin və yiyəlik əvəzlilərinin mənalərini verir, habelə bitişən əvəzlilər ərəb dilində təsirli feillərlə də işlədilir. (3, 59)

İlk növbədə qeyd etmək lazımdır ki, dialektlərdə bütün nitq hissələri kimi əvəzlilər də kifayət qədər dəyişikliklərə məruz qalırlar. Fonetik səviyyədə baş verən dəyişikliklər bütün nitq hissələrini müşayiət edir. Habelə, fleksiyanın olmaması, feillərin zamanlar üzrə təsrifində baş verən ciddi dəyişikliklər, bəzi babların dialektlərdə öz aktuallığını itirməsi, məchul növün xüsusi bir göstəricisinin olmaması və onun əsasən VII, bəzən isə VIII babla ifadə olunması, sayların işlədilməsində müşahidə olunan dəyişikliklər və s. demək olar ki, bütün dialektlərə, o cümlədən Mərakeş dialektinə də xas olan əsas fərqləndirici cəhətlərdən olub dialekt nitqinin başa düşülməsində ən böyük çətinlikləri yaradan səbəblərdən biri hesab oluna bilər.

İlk növbədə şəxs əvəzliləri nəzərdən keçiriləcək. Belə ki, ədəbi dildə şəxs əvəzlilərinin tam şəkildə təmsil olunduğunu nəzərə alsaq, Mərakeş dialektində onları müşayiət edən əsas dəyişikləri vurğulamaq yerinə düşərdi:

1. Fonetik səviyyədə baş verən dəyişikliklər;
2. Təsniyənin işlədilməməsi;
3. II və III cəm müənnəs formalarının ixtisara düşməsi

Əvvəlcə ədəbi dildə şəxs əvəzliləri nəzərdən keçirək (7,37):

Tək	Cəm
أنا mən أنت sən (müz. və müən.) هو o (müz. və müən.)	نحن biz أنتم siz (müz. və müən.) هم onlar (müz. və müən.)

Təsniyə (ikilik)

أنتما siz ikiniz

هما onlar ikisi (müz. və müən. eynidir)

Mərakeş dialektində şəxs əvəzlilərinin ifadəsini və baş verən dəyişikləri nəzərdən keçirək:

Tək	Cəm
I 'əna: - mən	hna - biz
II (nti) nta - sən (müz. və müən.)	ntuma: - siz
III (hiya) huva - o (müz. və müən.)	huma: - o

Göründüyü kimi, dialekt nitqində baş verən dəyişiklər və ərəb əlifbasında olmayan sait və samit səslər səbəbi ilə yazıların transkripsiyası ilə verilməsinə üstünlük verilir. Şəxs əvəzlilərinin cümlə daxilində işlənməsini nəzərdən keçirək:

'əna: fərha:n/fərha:nə – Mən xoşbəxtəm;
nta fərha:n / nti fərha nə: – Sən xoşbəxtsən;
huva fərha:n / hiya fərha:nə: – O xoşbəxtidir;
hna fərha:ni:n – Biz xoşbəxtik;
ntuma: fərha:ni:n – Siz xoşbəxtsiniz;
huma: fərha:ni:n – Onlar xoşbəxtidirlər.

Bitişən əvəzlilərə gəlincə isə, Mərakeş dialektində şəxs əvəzlilərinə baş verən dəyişikliklər burda da baş verir. Diqqəti cəlb edən maraqlı situasiyalardan biri bitişən əvəzlilərin işlədilməsi ilə bağlıdır. Bekləki, biz burada iki halı müşahidə edirik:

- 1) bitişən əvəzliyin ərəb ədəbi dilində olduğu kimi birbaşa ismin sonuna əlavə olunması;
- 2) bitişən əvəzlilərin isimlə *diyə:l* – دِيَالْ sözü vasitəsilə əlaqələndirilməsi.

İlk növbədə bu sözün nə bildirdiyini araşdırmaq lazımdır. Belə ki, bir çox dialektlərdə mənsubiyyəti ifadə etmək üçün xüsusi köməkçi sözlərdən istifadə olunur. İzfət daxilində işləndiyinə görə bəzən bunları izfət əvəzləyicisi də adlandırırlar. Belə ki, bu məqsədlə məsələn, Tunis dialektində *mta* ' , Əlcəzair dialektində *nta* ' , İraq dialektində *mə:l* kimi sözlərdən istifadə edilir. Mərakeş dialektinə gəlincə isə, burada eyni funksiyamı *diyə:l* – دِيَالْ sözü yerinə yetirir (1,70). Əgər həmin dialektə "mənim evim, sənin evin, onun evi və s." birləşməsini ifadə etmək istəsək, hər iki variantda müraciət edilə bilər. İlk öncə bitişən əvəzlilərin birbaşa isimlərə əlavə olunmasını nəzərdən keçirək:

Tək	Cəm
də:ri: - داري mənəim evim	də:rna: - دارنا bizim evimiz
də:rk - دارك sənəin evin	də:rkum - داركم sizin eviniz
də:ru: - دَارُهُ - داره-ادارو -onun evi (müz. və müən.)	də:rhum - دارهم onların evi

Göründüyü kimi, II şəxs tək və cəm, III şəxsin cəmində bitişən əvəzlilər yalnız müzəkkər forma ilə təmsil olunur. "Mənim evim, sənəin evin, onun evi və s." birləşmələrinin دِيَالْ vasitəsilə ifadəsini nəzərdən keçirək:

Tək	Cəm
də:r dyə:li: - دار دِيَالِي evim	də:r diyə:lina: - دار دِيَالِنَا evimiz
də:r diyə:lk - دار دِيَالِك evin	də:r diyə:lkum - دار دِيَالِكُمْ eviniz
də:r dyə:lu:/dyə:lha: - دار دِيَالُو/دِيَالِهَا: - evi	də:r diyə:lhu:m - دار دِيَالِهِم onların evi

Ərəb qrammatikasında أسماء الإشتارة adı altında tədqiq edilən işarə əvəzlilərinə gəlincə, onlar da Mərakeş dialektində ədəbi dildən daha fərqli şəkildə təzahür edir. Belə ki, ədəbi dildə tam şəkildə təmsil olunan işarə əvəzliləri dialekt nitqində nəzərəcarpacaq dəyişikliklərə məruz qalır. Məlum olduğu kimi, ədəbi dildə işarə əvəzlilərinin insanları bildiren cəm

formasında olan variantlarını çıxmaq şərtilə hə müzəkkəri, hə də müənnəsi vardır. Təkdə olan işarə əvəzlilikləri hallanmadığı halda, təsniyədə olanlar hallara görə dəyişir və onlar ziyəlik və təsirlik halları eyni formada təzahür edərək ikihalı hallanmanı təmsil edir. Bu qeyd olunan nüüansların böyük bir qismi Mərakeş dialektində aktuallığını itirir və həm fonetik, həm də qrammatik aspektdən dəyişikliyə uğrayaraq daha sadə və bəsit formada təzahür edir. Belə ki, ədəbi dildə təkdə هذه، هذا، و ذلك، تلك şəklinə təzhür edən işarə əvəzlilikləri Mərakeş dialektində *hə:da:- bu* və *hə:da:k- o* şəklinə olur. Göstərilən formalar adi halda hər iki cins üçün keçərlidir. Lakin qrammatik subyekt kimi cinsə və kəmiyyətə görə dəyişirlər. Məs., *hə:da:* müənnədə *hə:di:*, *hə:da:k* isə, *hə:di:k* olur. Cəmdə isə, *hə:du:* və *hə:du:k* formalarını alırlar. Təyin rolunda çıxış edərəkən *hə:da:* cinsə və kəmiyyətə görə dəyişmir. *Hə:da:k* isə bu halda ilk hecanı itirərək cinsə və kəmiyyətə görə dəyişikliyə uğrayır. Məs., *da:k Hməd* – o Əhməd, *di:k-lmdrasə* - o məktəb və s.(6, 92)

Nisbi əvəzliliklərə gəlincə isə, məlum olduğu üzrə onlar ərəb ədəbi dilində tam şəkildə təmsil olununaraq tək, cəm və təsniyə formalarında olur. Habelə təsniyədə olan nisbi əvəzliliklər hallana da bilir. Təkdə ədəbi dildə الذي، التي، cəmdə الذين، اللذين، اللاتي، اللواتي təsniyədə isə adlıq halda اللذان، اللتان، qeyri-adlıq hallarda isə اللتين، اللتين formalarında təzahür edən nisbi əvəzliliklər (2, 175) Mərakeş dialektində yalnız bir formada təmsil olunaraq eyni zamanda bütün cins və kəmiyyətlərə şamil olunur. Onu da qeyd etmək yerinə düşərdi ki, haqqında danışdığımız situasiya tək Mərakeş dialektinə aid olmayıb, digər dialektlərdə də müşahidə olunan geniş intişar tapmış bir haldır. Yəni nisbi əvəzliliklər araşdırdığımız dialektə (*əlli*) şəklinə özünü göstərir. Habelə məsələ ilə əlaqədar olaraq nisbi əvəzliliklərə uyğun olan من və ما üzərində də durmaq lazımdır. Məlum olduğu kimi, bu iki söz cümlə daxilində nisbi əvəzlilikləri çox asanlıqla əvəz edərək ədəbi dildə geniş işlənmə dairəsinə malikdir. Praktiki olaraq biz dialektə yalnız من-nin işlədilməsinə rast gəlirik və ما dialektə nisbi əvəzlik funksiyasında işlənmir. Məsələn:

Ma şa:ş mə 'a mən mışat – O, onun (müənnəs) kiminlə getdiyini görmədi.

Sual əvəzliliklərinə gəlincə isə, bunların arasında ilk növbədə ədəbi dildə də işlədilən ما – nə?-ni vurğulamaq lazımdır. Dialektə bu əvəzlik izolə edilmiş şəkildə çıxış edərək adətən mübtəda funksiyasını yerinə yetirir. Məs.: *mə: -lhum?* – *Onlara nə olub?* Ədəbi dildən gələn من –kim? sual əvəzliyi dialekt nitqində bir qayda olaraq ya ön qoşmalardan sonra, ya da izafət konstruksiyalarında işlədilə bilir. Məs., *'ind mən kəixdəm?* –*O kimin yanında işləyir?* Qalan hallarda isə, məhz Mərakeş dialektinə xas olan sual əvəzliliklərindən istifadə olunur: (*a*)*şkun-* kim?; *aş* və ya *aş-nu-nə?*; *aş-mən-hansı?* Məsələn:

Şkun qa:l lək da:k aş-şi? –Bunu sənə kim deyib?

Əş-mən ktə:b qre:ti? –Sən hansı kitabı oxudun?

Yuxarıda göstərilmiş sual əvəzlilikləri Mərakeş dialektində geniş intişar taparaq məzh həmin dialektə xas olan əvəzliliklər kimi xarakterizə olunur. Nəzərə almaq lazımdır ki, sual əvəzliliklərinin ifadəsi dialektədən dialektə fərqlənir və bəzən də ədəbi dildən kəskin şəkildə fərqlənərək tam müstəqil leksik vahidlər kimi təzahür edir ki, fikrimizcə, Mərakeş dialekti bu baxımdan dediklərimizin ən bariz nümunəsi hesab oluna bilər.

Diqqəti çəkən məqamlardan biri də odur ki, ərəb ədəbi dilində olduğu kimi, Mərakeş dialektində də inkar, qeyri-müəyyən, qayıdış və təyin əvəzliliklərini ifadə etmək üçün xüsusi formalar mövcud deyildir. Ədəbi dildə olduğu kimi, dialektə də bu funksiyaları müəyyən isimlər və saylar icra edir (6, 93). Belə ki, qayıdış əvəzlilikləri rolunda dialekt nitqində *ra's*-baş, *'aql-* ağıl, *'ayn-göz*, *yidd-əl*, *vajh-üz* sözlərindən istifadə olunur. Məs., *Qət rasu:* - O, özünü öldürdü; *Şufu: b-* *'ayni(bra'se)*-Mən onu özüm gördüm. Təyin əvəzliliklərinə gəlincə, həmin funksiyaları Mərakeş dialektində bu sözlər yerinə yetirir: *kull-hər*, hər kəs, hər şey; *kə:mil-tam*, bütöv. Məs., *n-nha:r kullu:* və ya *n-nha:r kə:mil-* bütün gün. Mərakeş dialektində də inkar və qeyri-müəyyən əvəzliliklər rolunda adətən bu sözlər çıxış edir: *bna: dəm* –Adəm övladı, insan, kimsə; *va:həd-* bir, kimsə; *ba 'dət-bəzi*; *axo:r-oxra:-* başqa. Məsələn:

Kefaş *bna: dəm yethamməl ha:d –al-kədba?* – Adam belə yalana necə dözə bilər?

ƏDƏBİYYAT:

1. Əhmədov S.M. Ərəb dilinin dialektləri və İraq dialekti ilə İraq-Türkmən dili arasında əlaqə. Bakı: ADMİU-nun mətbəəsi, 2017, 216 s.
2. Məmmədov Ə.C. Ərəb dili. Bakı: "Zərdabi LTD" MMC, 2014, 712 s.
3. Məmmədova K.Ə., Əkbərova T.Ə. Ərəb dili. Bakı: "Elm və təhsil", 2015, 408 s.
4. Баранов Х.К. Арабско-русский словарь. Москва: Издательство «Русский язык», 1977, 942 с.
5. Гранде Б.М. Курс арабской грамматики в сравнительно-историческом освещении. Москва: Восточная литература, 2001, 592 с.
6. Кямилев С.Х. Марокканский диалект арабского языка. Москва: Издательство «Наука», 1968, 132 с.
7. Мамедов А.Дж. Учебник арабского языка. Баку, 2001, 642 с.
8. Сейдаметова З.М. Диалекты арабского языка. Сборник статей Таврического Национального Университета им. В.И.Вернадского, с.131-133
9. مبارك بلقاسم. التأثير الامازيغي العميق في اللغة الدارجة: منة كلمة نموذجاً. المعجم الوسيط القاهاة: مجمع اللغة العربية، ١٩٧٢، ١٠٦٨ ص.
- 10.
11. https://en.m.wikipedia.org/wiki/Moroccan_Arabic#Grammar

Açar sözlər: dialekt, ərəb ədəbi dili, şəxs əvəzlilikləri, işarə əvəzlilikləri, diqlossiya

Ключевые слова: диалект, арабский литературный язык, личные местоимения, указательные местоимения, диглоссия

Key words: dialect, arabic literature language, personal pronouns, demonstrative pronouns, diglossia

Местоимения в Марокканском диалекте арабского языка (в сопоставлении с литературным языком)

Резюме

Статья посвящена местоимениям и их употреблению в Марокканском диалекте арабского языка. Мы рассматриваем все местоимения сопоставляя их с литературным языком. Практически, все местоимения в диалекте

подвергаются большим изменениям. В отличие от литературного арабского языка, в диалекте мы также наблюдаем изменения в числе местоимений. Так как, количество некоторых местоимений в Марокканском диалекте невелико по сравнению с литературным языком и уступает также некоторым восточным арабским диалектам.

**Pronouns in Moroccan dialect of Arabic language
(comparatively with literature language)**

Summary

This article is about pronouns and their usage in Moroccan dialect of Arabic language. We investigate all pronouns comparatively with literature language. Practically, all pronouns undergo to big changes in the dialect. Unlike Arabic literary language we observe changes at quantity pronouns at the dialect. So, number of some pronouns in Moroccan dialect is not large comparatively with literature language and also concedes some eastern arabic dialects.

Rəyçi: prof. N.N.Məmmədov